

Політична реабілітація жертв сталінізму в Україні в роки перебудови

Проблема політичної реабілітації жертв сталінізму і тоталітаризму була складовою частиною процесу демократизації суспільства, що проходить в середині 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. У той час суспільство було змушене повернутися до трагічної проблеми сталінізму та його наслідків. Реабілітація жертв сталінізму проходила не лише на хвилі критики сталінізму. Демократичні перетворення, розпочаті керівництвом держави, виходять за межі реформування соціалістичної системи.

Ключові слова: демократизація, сталінізм, реабілітація.

Проблема политической реабилитации жертв сталинизма и тоталитаризма является составной частью процесса демократизации общества, который был начат в середине 80-х гг. ХХ в. В те годы общество было вынуждено вернуться к трагической проблеме сталинизма и его последствий. Реабилитация жертв сталинизма проходила не только на волне критики сталинизма. Демократические преобразования, начатые руководством страны, вышли за рамки реформирования социализма как общественной системы.

Ключевые слова: демократизация, сталинизм, реабилитация.

Rehabilitation is a political process of restoring justice in cases with the soviet peoples, that were baselessly repressed during Stalin's regime. The second stage of rehabilitation started in October, 1987, when Commission of Politburo of CPSU Central Committee was created. The Commission considered its work as a part of the process of historical purification of the society from the mistakes and crimes of past.

Key words: democratization, stalinism, rehabilitation.

Однією з соціально значущих проблем вітчизняної історичної науки залишається дослідження політичних репресій у радянському суспільстві та проблема реабілітації жертв сталінізму і тоталітаризму.

Відомо, що перша спроба сказати правду про дійсні масштаби репресій і відповідальності за них Й.В.Сталіна та його найближчого оточення була зроблена ще в середині 50-х – у 60-ті рр. ХХ ст. Проте прагнення перейти від авторитарного до демократичного типу управління закінчилося в той період невдачею. Більш того, в кінці 60-х рр. партійне керівництво узяло курс на реставрацію сталінських методів керівництва всім суспільним життям країни.

Дійсність показала, що "відмінити" особистий режим з його ідеологічною "культовою" оболонкою значно простіше, ніж забезпечити реальну заміну цього режиму іншим механізмом влади, здатним підтримувати відносно політичну та економічну стабільність і динамічність.

Тому в середині 80-х рр. ХХ ст. суспільству довелося починати перетворення в країні фактично з тих же питань, перед якими воно зупинилося в середині 60-х. У цей період стає ясным, що відсутність демократичного механізму вироблення рішень і догматизм в теорії з неминучістю спричиняють за собою помилки в оцінці питань економічного і політичного характеру, що приводить до наростання труднощів і, врешті-решт, до деформацій самих основ розвитку суспільства.

Партійно-державне керівництво СРСР у 1985 р. цілком погоджувалися зі сформульованими Відділенням історії Академії наук СРСР соціальними функціями історичної науки: розпізнавати й викривати класові цілі західних реакціонерів; демонструвати досягнення зрілого соціалізму; виховувати ненависть до експлуататорів; викривати антикомуністичні змови; служити справі соціального прогресу [12, с. 4].

Але проголошення М.Горбачовим курсу на перебудову настільки різко змінило перспективні плани наукових досліджень, похитнуло методологічну основу історичної науки, що радянські історики розгубилися. У 1987 р. академік С.Л.Тихвінський сформулював офіційну точку зору Відділення історії АН СРСР щодо негативних явищ у дослідженні історичного минулого. Виявилось, що радянська історична наука – одностороння, схоластична, політизована, їй притаманне замовчування цілих історичних періодів, неспроможність виявлення тенденцій суспільного розвитку, відсутність дискусій тощо. Проте вихід зі складної ситуації бачився – не у розгортанні методологічної дискусії, пошукові нових тем дослідження, розширенні джерельної бази, кон'юнктурній деідеологізації, розробці та застосуванні нових методів обробки історичних джерел, а винятково у творчому застосуванні марксистсько-ленінської теорії.

У газетах та у фахових журналах публікувалися стенограми численних "круглих столів", на яких історики, філософи намагалися знайти вихід з методологічної кризи. Проте навіть процес гласності, що почався в період "перебудови", не дозволив подолати дефекти політичного мислення апарату влади, суть якого – догматизм, нездатність визначати і вирішувати суспільні протиріччя, установка пріоритету принципу (а точніше, закостенілих стереотипів) над будь-яким непорушним фактом, інструкції над самим життям.

В середині 80-х рр. трибуною плюралістичних поглядів на політичні, економічні, морально-етичні проблеми стає публіцистика. Саме діяльність громадських та політичних організацій, публіцистів, письменників, журналістів, які почали з середини 80-х рр. формувати в суспільстві на рівні побутової свідомості уявлення про багатомільйонні жертви політичних репресій сталінського режиму, започаткувала подальшу демократизацію суспільства.

Осмыслити минуле країни першими спробували не професіонали-історики, а письменники і публіцисти. Це було пов'язано з низкою складних причин. Довгі роки суспільствознавці виховувалися на догматичних концепціях, коли головним їх завданням вважалася популяризація партійних документів та спадщини класиків марксизму-ленінізму, і подолати сталі підходи у вивченні історії виявилось непросто через інерцію мислення та побоювання вийти за межі офіційних концепцій.

Тому не дивно, що висвітлення проблем сталінізму було розпочате на сторінках періодичних видань. А найбільший інтерес викликала проблема репресій часів культу особи. Першими проаналізували статистику засуджених за "контрреволюційні злочини" в 1935–1953 рр. А.І.Дугин, В.Ф.Некрасов, В.Н.Земсков, В.П.Попов. Тема репресій вивела і на роздуми про необхідність подальшої реабілітації жертв політичного терору. У всіх публікаціях кінця 80-х рр. головними стають питання подолання культу особи і його наслідків. Тема реабілітації жертв сталінського терору виявилася настільки важливою, що обійти її було неможливо. Вона стала органічною частиною роздумів ряду авторів, що зверталися до проблеми демократизації країни і до проблеми відродження духовного життя суспільства.

В кінці 80-х рр. відбувалася й переоцінка власного минулого. Деякі суспільствознавці, публіцисти дотримувалися думки про соціалізм, що не відбувся, інші ототожнювали його з деформаціями, що мали місце у минулому, називаючи соціалізм державним, казармовим.

Вже з 1989 р. процес суспільних перетворень вийшов з "соціалістичних берегів" і став розвиватися за власними внутрішніми закономірностями. Сумніву та критиці стали піддаватися найбільш догматичні та утопічні положення марксизму-ленінізму.

Настала смуга переоцінки ідей Маркса і Леніна, переосмислення пов'язаної з ними теорії соціалізму. Такого роду спроби, породжені процесами демократизації, гласності, плюралізму, з одного боку, економічною і політичною кризою – з іншого, цілком нормальні і необхідні. Проте переосмислення історії нічого спільного не має з її огульним запереченням. Одним з найдефіцитніших матеріалів виявилося точне історичне знання. З'явилася безліч різних версій минулого, що не завжди спиралися на вивірений історичний аналіз. Простежувалася і певна послідовність у руйнуванні минулого СРСР. Спочатку справедливо і різко були засуджені злочини Сталіна і втілюваної ним системи. Але незабаром виявилася перекреслена і облита брудом сама народна історія, що припадає на часи сталінщини. Багато публіцистів та істориків, схоже, повернулися до головного методу середньовічної історіографії – писати і розуміти історію народів як історію правителів. Якщо правитель поганий, то погана і епоха, і народ, який жив і страждав в цей час.

Потім критика перейшла на Леніна. Його почали зображати як обмеженого політика і доктринера, розглядаючи його діяльність у відриві від контексту грандіозного революційного катаклізму. У працях Леніна шукали коріння політичних, економічних і соціальних деформацій радянського суспільства. Від соціалістичних цінностей суспільство поступово переходило до загальнодемократичних.

Як складова частина загальнодемократичного процесу з подолання помилок минулого і відновлення історичної правди та справедливості розглядалася реабілітація жертв сталінізму, відновлена з жовтня 1987 р. Процес реабілітації в цей період проходить швидшими темпами, йдеться вже про всю протизаконну практику масових репресій сталінського режиму.

На засіданнях Комісії Політбюро ЦК КПРС з додаткового вивчення матеріалів, пов'язаних з репресіями періоду 30–40-х і початку 50-х рр., були розглянуті основні політичні "справи" і "процеси", сфабриковані органами НКВС-МДБ-МВС СРСР в 30–40-ті рр. Практично всі засуджені на них люди були реабілітовані в судовому і партійному відношенні.

За час роботи Комісії (січень 1988 – середина 1991 рр.) було проведено 11 засідань, на яких були розглянуті найбільш крупні процеси періоду "культу особи". Реабілітовано за цей період понад 2 мільйони чоловік.

16 січня 1989 р. вийшов Указ Президії Верховної Ради СРСР "Про додаткові заходи з відновлення справедливості відносно жертв репресій, що мали місце в період 30–40-х і початку 50-х років". Саме цей указ і послужив підставою для масової реабілітації всіх, що безневинно постраждали за часів культу особи. Всі рішення несудових органів – "трійок" НКВС, колегій ОГПУ і особливих нарад НКВС-МДБ-МВС СРСР були визнані незаконними, а засуджені ними люди – реабілітованими.

Реабілітація в Україні також проходила на основі цього указу. До осені 1990 р. в республіці було реабілітовано понад 480 тисяч чоловік. Всього ж з 1953 р. по Україні було реабілітовано понад 500 тисяч чоловік.

На 1 січня 1990 р. Дніпропетровським обкомом Компартії України було розглянуто 4862 кримінальних справи, в судовому порядку реабілітовано 419 чоловік. 4443 людини було реабілітовано згідно з вищезазначеним указом [2].

Матеріали фондів Державного архіву Дніпропетровської області дозволяють проаналізувати соціальне походження і положення засуджених: селяни складали 41,46% від загальної кількості репресованих, робочі – 28,57%, інтелігенція і службовці – 22,72%, люди без роботи і певних занять – 7,23% [3]. Велику частину репресованих складали чоловіки (97,3%), найбільш працездатна і зріла частина населення, з власними політичними переконаннями (62,44% від загальної кількості репресованих – у віці від 31 до 50 років) [4].

Таким чином, аналіз соціального становища репресованих і пред'явлених ним звинувачень дозволяє зробити висновок про цілком цілеспрямовану політику сталінського керівництва країни, що виражалася в ліквідації найбільш небезпечних з погляду уряду людей, які виражали свою незадоволеність політикою партії.

Основній масі репресованих було пред'явлено звинувачення за статтю 54-10 УК України (антирадянська і контрреволюційна агітація) – 49% засуджених, 8,26% було притягнуто за "шпигунство" на користь різних країн, 7% – за участь в якій-небудь контрреволюційній організації. Інші були звинувачені в диверсійній діяльності, саботажі [5].

Стаття 54-10 (ч. 1 і ч. 2 – антирадянська і контрреволюційна агітація) мала дуже широке трактування. Наприкінці 1930-х рр. під її дію потрапляли й "зрадники Батьківщини", й "пособники окупантів", і ті, хто вели "контрреволюційні розмови" та займались "контрреволюційною діяльністю", навіть ті, хто просто не проводив ніякої "антифашистської роботи". Наведемо кілька уривків із реабілітаційних справ, які розкривають причини та характер обвинувачень (*цитування мовою та стилем оригіналу*):

"... исключить из партии как неоправдавшего доверия партии в дни Отечественной войны (не вел никакой антифашистской работы)" [6];

"... будучи на оккупированной территории, никакой борьбы, направленной против немецких захватчиков, не проводил" [7].

Важливе місце в дослідженнях фахівців з проблем Другої світової війни останнім часом займає проблема колабораціонізму. На формування колабораціонізму вплинула соціально-економічна та політична ситуація в УРСР, що склалася напередодні Другої світової війни. Допомогає висвітленню даної проблеми й аналіз фондів Державного архіву Дніпропетровської області. Обвинувачення багатьох засуджених в роки війни за статтями 54-10, 54-6 Кримінального кодексу можна віднести до так званого побутового колабораціонізму. Проілюструємо документами (*цитування мовою та стилем оригіналу*):

"... за скрытие пребывания в плену, концлагерях, работы при немецкой воинской части" [8];

"... за проживание на оккупированной территории, ... играл в духовом оркестре, организованном немецкой жандармерией" [9];

"в период оккупации учился в агрошколе и работал агротехником" [10];

"за неоднократную регистрацию в полиции, связь с немцами и пособничество, отсиживание в тылу врага в целях личной наживы, невыполнение практических указаний от 3.VII.41 г." [11].

Тобто можна констатувати, що війна змушувала радянське керівництво підвищити рівень репресивних заходів щодо злочинів, які визнавалися законодавством "контрреволюційними", проте незаперечним є й той факт, що значна кількість людей постраждала безвинно.

На початку 1990-х рр. у визначення терміна "політичні репресії" втрутилися політики, коли розгорілася боротьба між націонал-демократами та прихильниками Комуністичної партії. Політичні репресії, голод стали тією козирною картою, яка активно використовувалася у політичній боротьбі за симпатії суспільства.

Логічним завершенням цієї боротьби стало прийняття Верховною Радою України 17 квітня 1991 р. Закону "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні" [1]. Закон України визначив конкретні випадки, законодавчі та нормативні акти, застосування яких упродовж 1917–1991 рр. означало здійснення необґрунтованих політичних репресій. У преамбулі Закону було розширено історичні рамки дії політичних репресій – реабілітація мала охоплювати увесь період після 1917 р. до моменту набуття чинності цим Законом й поширюватись на осіб, необґрунтовано засуджених за цей час судами України або репресованих на території республіки іншими державними органами в будь-якій формі, включаючи позбавлення життя або волі, переселення у примусовому порядку, вислання й заслання за межі республіки, позбавлення громадянства, примусове поміщення до лікувальних закладів, позбавлення чи обмеження інших громадянських прав або свобод з мотивів політичного, соціального, класового, національного й релігійного характеру [1].

Але зміст терміна "політичні репресії" Закон визначив лише частково; особливі дискусії у місцевих комісії з поновлення прав реабілітованих викликала його політична складова.

Тому у постанові Верховної Ради України від 24 грудня 1993 р. було викладено тлумачення поняття "політичний мотив репресій", зазначено, що це – застосування державою примусових заходів щодо противників радянської влади у вигляді пред'явлення обвинувачення у вчиненні політичного (контрреволюційного) злочину або визнання особи соціально небезпечною у політичному відношенні за наявності достовірних матеріалів, застосування на цих підставах репресій у судовому порядку до ст. 33–34 Кримінального кодексу Української РСР у редакції 1927 р. та в адміністративному порядку.

У 1992 р. з'явилася постанова №530 Кабінету Міністрів України "Про підготовку і випуск серії книг "Реабілітовані історією", розпочалася робота Головної та обласних редколегій "Реабілітовані історією". Багатотомна праця, яка не мала аналогів у світовій практиці, отримала широкий міжнародний резонанс. На різноманітних політичних та наукових форумах неодноразово відзначалося, що реалізація цього науково-дослідного проекту збагатить історіографію не лише фундаментальною науковою працею. Вона засвідчить демократичний шлях розвитку Української держави, успадкування кращих гуманістичних цінностей, вироблених людством протягом усієї історії.

Очолив масштабний науковий проект акад. НАН України П.Т.Тронько. Дана серія є одним з основних джерел для вивчення проблем сталінських репресій. Відтоді були опубліковані десятки книжок, сотні, якщо не тисячі, статей, брошур, газетних публікацій, відбулися десятки різноманітних конференцій. До 70-річчя початку масових репресій в СРСР були оприлюднені документи, що розкривають події 1937–1938 рр. Серед них джерела, підготовлені Міжнародним історико-правозахисним товариством "Меморіал": "1937 год: К 70-летию Большого террора", "Сталинские расстрельные списки", "Жертвы политического террора в СССР", Державним комітетом архівів України "Обличья Великого террора: Фотодокументи з фондів ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного (1936–1938)", "Тоталітаризм в Україні", "Український мартиролог ХХ ст.: Архівно-пошуковий проект".

Підсумком багаторічної роботи вітчизняних учених з дослідження феномену політичного тероризму є праця "Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси", опублікована 2002 р. під грифом Інституту історії України НАН України, у якій творчо враховані й напрацювання зарубіжної україністики.

Прикладом систематичного й системного вивчення тоталітарного минулого й політичних репресій 1920–1980-х рр. став бібліографічний показник політичних репресій в Україні, де автори зібрали та проаналізували історичну літературу з цієї проблеми, що виходила останніми роками. У вступних статтях С.Білокінь, Р.Подкур, О.Рубльов систематизували історіографію державного терору й тероризму в СРСР, розглянули проблеми його періодизації [12].

Таким чином, реабілітація так званого "перебудовного" етапу відрізнялася від першого етапу реабілітації, що проходив в середині 50-х – першій половині 60-х рр. ХХ ст. не тільки своїми масштабами. У цей період змінився і її критерій. Якщо раніше звинувачення в "буржуазному націоналізмі", участі в якій-небудь фракції або опозиційному угрупованні часто виключали можливість реабілітації, то в кінці 80-х – 1991 рр. багато осіб, звинувачених в "націоналізмі" і "фракційності", були реабілітовані. Реабілітації не підлягали лише особи, що скоїли злочини проти людства і людяності. Більш того, в 1987–1989 рр. процес реабілітації проходив на хвилі критики деформації соціалізму, що не зачіпала його основ, з 1990 р. демократичні перетворення виходять за межі реформування соціалістичної системи. Ставляться під сумнів найбільш догматичні та утопічні положення марксизму-ленінізму. Чималу роль в цьому відіграв і процес реабілітації жертв сталінізму й тоталітаризму, вивівши суспільство на переосмислення теоретичної спадщини соціалізму.

Проте реабілітація жертв сталінізму й тоталітаризму не була доведена до кінця, і належить ще багато чого зробити для її остаточного завершення. Крім того, не всі аспекти даної проблеми вивчено, частина зробленого потребує подальшого дослідження.

Література

1. Закон України "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні" // Закони України: офіційне вид. / Верховна Рада України, Ін-т законодавства; редкол.: В. Ф. Опришко (гол.) та ін. – К., 1996. Т. 1. – 1996. – С. 370–374.
2. Державний архів Дніпропетровської області, ф. 19, оп. 95, спр. 107.
3. Державний архів Дніпропетровської області, ф. 19, оп. 95, спр. 112, 113.
4. Державний архів Дніпропетровської області, ф. 19, оп. 95, спр. 19, 20, 21, 22, 29, 36, 112, 113.
5. Державний архів Дніпропетровської області, ф. 19, оп. 95, спр. 19, 20, 21, 22, 29, 36, 112, 113.
6. Державний архів Дніпропетровської області, ф. 19, оп. 30, д. 30, л. 172.
7. Державний архів Дніпропетровської області, ф. 19, оп. 16, д. 20, л. 119.
8. Державний архів Дніпропетровської області, ф. 19, оп. 16, д. 20, л. 126 об.
9. Державний архів Дніпропетровської області, ф. 19, оп. 16, д. 29, л. 66 об.
10. Державний архів Дніпропетровської області, ф. 19, оп. 16, д. 36, л. 63.
11. Державний архів Дніпропетровської області, ф. 19, оп. 30, д. 17, л. 105.
12. Політичні репресії в Україні (1917–1980 рр.): бібліографічний показник / авт. вступ. статей: С. Білокінь, Р. Подкур, О. Рубльов. – Житомир: Полісся, 2007. – 456 с.